

PRO DOMO

Lehen, hain aspaldi ez delarik, eliz-gizonak genituen, mundu guztiak dakienez, latinez mintzatzeko gai zirenak, latinez zekitelako, noski. Orain, eliz-gizonen latina mututu dagoen mementu honetan, laikoek hasi beharko latinez mintzatzeko, lege zaharreko usarioei lotuak eta atxikiak geran laikoek behinik-behin. Egia da ez naizela sekula izan latin-zale amorratu horietakoa, egia ere da ez dudala inoiz esan latinaren alde Aita Errandonea-k esan-erazi zidan gauzarik. Baina, halaz guztiz ere...

Goi-aldean doan izenburu dotore horrekin gerta ez dedin maiz, baita Donostian bertan ere, *Alma Mater* sonatuarekin gertatu ohi dena, diodan, bestetara jo gabe, ez naizela honera agertu neure etxerako edo neure etxearen alde mintzatzeko asmoetan. Geure etxearen alde, guztion etxearen alde, mintzatu nahi nuke.

Paris-aldetik etxera naizenean, hemen aurkitu ditut pilaturik, besteak beste, hiruren bat hilabetetako *Zeruko Argia*-k. Banan-banan irakurri ditut eta edozeinek asma dezake, irudimen aberatsegiaren jabe ez bada ere, nolako sendimendu gazi-gozoz irakurri ditudan.

«Tentazioan» erortzeko bidean ikusten haut, esango du honezkeru adiskideren batek (bat edo bestetxo oraindik gelditzan zaidalakoan bait nago, benturaz oker). Bide horretan barrena abiatu naizenez gero, esan dezadan, luzamendutan ibili gabe, neure izena hain sarritan gora eta behera (ala behera eta gora) erabilia izan denez gero, nik ere ez ditudala hemen izenak tintontzian utziko, makina honek tintontzirik ez duelako behar bada. Tira, ba..., nik aski aldiz somatu dut, gizakia naizenez (eta latinarekiko zorra kitatua bait dugu, ez naiz *Homo sum* eta darraionarekin hasiko), tentazio bizi bat: maizegi pentsatu dut euskalduntasunari edo delako arbasoengandik datorkidan grina horri hain loturik ez banengo, lasaiago biziko nintzakeala eta are agian nagoen baino diruz hornituago nen-

gokeala. Baina, tentazioa bizia baino biziagoa izanik, ez diot amorerik eman, *bien malgré moi* (Parisen hartu dudak jakite-usain urria hemen agertzea lizentzi baldin bazait), maiztegiko hotz-aldiak eta ilun-arteak gora-behera, estekatzen nauten lokarriak eteteko kemenik izan ez dudalako.

Beste hori, ordea, Artetxe-ren «tentazioa» alegia, ez dut konprenitzen. Ez dut konprenitzen horrelakorik inori gogoak ematea eta are gutxiago, besterik gerta baledi ere, jendartan horrelakorik esatea. Neure herriak (eta neurea dela diot, ez haren jabe eta nagusi naizelako, baizik eta ni naizelako herri horretakoa, herri horrek sortua, hazia eta hezia) hutsik eta tatxarik badu ugari: ugariago apika neronek lehengoz gainera aski eta gehiegi erantsi diodalako. Nik (eta barka behin eta berriz harri horretan behaztopa egiten baldin badut, baina *Le moi est haïssable* esan zuena ez zen Artetxe-ren gogokoa, bere *Saint-Cyran* irakurri duenak dakienez) ez ditu gauzak horrela ikusten. Herriaren alde egin behar nituenak eta egin ez ditudanak ikusten ditut, lotsaz nahiz beldurrez, eta, horiek nahikoa ez balira, egin behar ez nituenak eta beldurrez nahiz lotsaz egin ditudanak. Nor naiz, beraz, herri oso bati kontuak eskatzeko?

Bide txarretik sartu gera eta ezin orain bestetara itzul, azkenbururaino hel gaitezen arte: bigarren estazioa Artetxe beraren «Arrixku bat» izango da. Belaunaldi batetik bestera, gurasoengandik seme-alabengana, jatxi gabe ere ikusi da horrelako aldakuntzarik: hor dugu lekuko, beste milaren artean, Doriot. Baina bideak bestetara narama: Pero Grullo eta La Palisse jaunaren gisako egiak behin eta berriro azaltzera behartzen gaituen alde horretara. Hona zenbait andanan, lerro-lerro ipiniak.

Hizkuntza bat, gurea nahiz inorena, ez da gizarteko mintzabide eta adierazpidea besterik. Ona da, beraz, elkarrekin mintzatzeko eta elkarri gogoetak adierazteko delarik, mintzatzeko eta adierazteko balio duelako; horrexegatik beragatik da ona aizkora zorrotza, eba-kitzeko sortua delarik, eta aizkora amutsa, berriz, txarra. Gehi dezagun ez dela berez hizkuntza amutsik, horrelako hutsik ageri baldin badu, zorrotz zezaketean adina zorrotzu ez dutenena dela soil-soilik errua, behiala Axular-ek zionez.

Bitartekoa da hizkuntza, ez ontzia: ez du deus barrenen eta zer nahi izan dezake. Adieraz ditzake, bada, asmakizun argiak eta kirtenkeria «itzelak», gogoeta zoragarriak eta total-esaldi baldanak, garbiak eta lizunak, lirinak eta gordinak. Ez batzuek ez besteak ez ditu «hizkuntzak» esaten ez bait du, beste norbaitek edo zerbaitek bezala, horretarako «nortasunik»: mutu da, ez bait du ez ahorik ez eztarririk, are gutxiago bururik. Hizketan dakitenak beste norbaitzu dira: eztarridunak, ahodunak eta (hala-holako) burudunak, haren

bitartez, hura dela medio, mintzatzen direnak. Garbitasuna eta zinkeria ere hauen aho-buru-eztarrietan datza, ez hizkuntzak ez dituenetan.

Ez dela egia diozu «gauza bat euskeraz egiña baldin badago... ondo dagola oso-osoa, dan-danean». Ez, arraioa! Nor da horrelakorik uste duena? Erakuts zadazu, mesedez, horrelakoren bat, bere izena eta itxura hemendik aurrera gogoan ongi gorde ditzadan.

Bada, ordea, diozun beste zerbait: «Ez dezagula gaurko gure jokaerarekin euskerarenganako gorrotorik sortu erazi. Arrixku gogorrean gaude. Au esan bearra zegoan, eta ala bear eta nik esan».

Ez dakit zure arrazoibideaz ongi jabetu naizen eta, hartu dudan bezala eta hartu dudan neurrian, hemen zabaltzera noa. Inoiz «gure izkuntza... izan zitekean garbiena» zelako puntuan ez duzu, oker ez banabil, zerorren iritzia azaltzen, besterena baizik. Garbitasun horrezaz mintza gindezke luzaroan, hemen mintza naitekean baino luzazkiago: garbitasunaz beraz eta garbitasunaren iturburuez. Baina ez da orain dihoakun hauzia.

Arrazoibidea honela ikusten dut: a) zenbait (gazte edo) ari dira gure artean inon sor ditezkean barrabaskeriak idazten; b) zenbait horiek euskeraz idazten dituzte barrabaskeriak; c) munduaren azken-fina hurbil ez badago, izango dira gazteagoren batzu oraingoen ondorengo; d) gazteago horiek, behar bada eta Jaunak nahi badu, hobeak izango dira, hots, ez gurasoak bezain aldrebeskerietara emanak; e) gazteago horiek euskeraz jakingo dute, gurasoenak irakurtzeko lain, behintzat. *Ergo*, f), gazteago horiek gorroto izango dituzte gurasoak (hori gaitz erdi litzake) eta, bidenabar, gorroto izango dute gurasoek erabili duten hizkuntza.

Kate-maila ahul xamar bat bederen aurkitzen diot arrazoibide horri, eta esplikatut dudana besteren gogoetan ispilu zuzen izan ledin nahi nuke. Hona. Gazte horiek euskaldun hutsak izango dira ala (ez edo!) beste hizkuntzaren bat, ingurukorik edo ez hain ingurukorik, dakitenak, bereaz gainera. Bestela, oraingoek ez bezala, pentsatuko dutela segur da, ez hain segur zer-nolakoa izango den «bestelakotasun» hori. Nolanahi den, hor nonbait pilatuak dauden bonbak airean barrera bidaltzen hasten ez badira, inolazko dudarik gabe esan dezakegu besterik ere jakin beharko dutela, euskeraz gainera. Eta azken esaldi honek dudazkorik baldin badu, azken partea bakarrik izan dezake duda-mudakoa.

Zer aurkituko dute, batekoak eta bestekoak irakurtzeko gaitasuna eta gogoia dutelarik? Garbiak oro erderaz, inongo erderaz, idatziak eta lizunak oro euskeraz? Gogoeta zuzenak besteren hizkuntzan beti eta okerkeriak, berriz, gurean? Are gehiago. Likits eta gor-

dinkeria ugariago aurkituko dute, ehuneko horrenbestean, euskeraz edozein erderaz baino? Eurantzunik gabe utziko dut galdera: zuk dakizulako zein den, nik dakidalako eta mundu zabal osoak dakielako, begien bistan bait dago. Ez dute, beraz, gure hizkuntza hutsa higuinduko, hizkuntza guztiak izango dituzte higuin eta, beste bideirik ez dutelarik, gogozko mutu bihurtuko dira, hain galgarri den mintzatzeko gaitasuna erdeinuz baztertuaz.

Aski dena aski da, eta noan bidez-bide Sagarzazu'tar Joseba-ren kezka larriak zertxobait arintzera. Ez, zaude trankil, ni ez naiz euskera. Are gehiago, ez dugu zientifikoek (gizatalde zantar horretan ni ere sartzen banauzu) hizkuntza hori, euskaldi ta guzti, asmatu. Ez da gehiegizko harrokeria, sinista zadazu, baina, inoren obra zuzentzeko eta hobetzeko gogorik gabe, guk asmatu bagendu, egungo eguneko premietarako prest sortu bagendu, euskalkirik gabe sortuko genduen. Batasun hori zer den jakin nahi zenduke. Horrenbeste jende, hain aspaldidanik —ta alferrrik, dirudienez— horrezaz mintzatu ondoren, nola nahi duzu nik izkutu sakon hori azaltzea? Behin batean, Pikabea zenak, bestetaz ari zelarik, esan zuena datorkit gogora: «Batasuna zer dan galdatzen didazu, Pello Errota?» Badira, Jainkoari nahi dakiola, oraindik erantzunaz oroitzen direnak.

Hortxe bertan jakinduriaz eta sakontasunaz diozunak ez du (barkazio eske natorkizu, berriz ere) ez bururik ez zentzurik. Ez da hori pilota-partida, ez ajedrez-jokoa, ez Urtain-en burrukaldia, eta ez nabil inor gutxietsi beharrez. Nor-gehiagoka hauetan, irabazlerik ez duten edo hala-holako erabakien ondoren eramanak izan diren zenbait jokaldi baztertuz gero, bat gertatuko da irabazian eta bestea galduan, bataren eta bestearen aldekoen atxakiak gora-behera. Ahotan hartzen dituzun gaiak, berriz, ez dira ez metroz ez kanaz neuritzen, ez kiloz ez libralaurdenez pisatzen. Bestela esan, ez dira txapelketak; ezin daitezke zehazki neur ez konta.

Gure hizkuntza erabiltze aldetik (eta mila esker zuk usteduzun baino merezimendu gutxiagorekin, hobeak bazterturik, aitortzen didazun izenagatik), bada, zaude lasai, handiagorik: hitz-neurtuz, lanbide horretan jardun duten guztiak eta prosaz, beste ezin kontahalen artean, bestetan esan nuenez, Aita Villasante eta aski jorratua izan den liburu agertu berri aski baten egilea. Nork uka nik behintzat ez, gainera, izan dela euskalari sakonagorik eta jakintsuagorik?

Zure arrazoibide horrek, ordea, eta begira nolako makurkeriak asma litzakean zenbait lanbidetan luzaroan aritzeak (teknikoak eta zientifikoak, bidenabar, ez dira gauza bera, zuk besterik uste izan arren: horixe bakarrik behar genduke!), aspaldiko hura dakarkit gogora: «Baditu Eliza Ama Santak...» Ez, adiskide, *zu* zaude ene

kontra, eta *zuk* duzu hauzia enekin, ez direlako sakonagoek, jakintsuagoek eta gure hizkuntza hobeki erabiltzen dutenek. *Zuk* erakutsi behar duzu zertan eta zergatik dauden kontra eta, oraingoak ez bailira, zertan eta zergatik egongo lirakean *orain*, egungo egunean, kontra. Inork baino hobeki ezagutzen ditut agertu ditudan iritziek dituzten alde txarrak eta okerrak. Argitara diren paperetan, eta dirudienez inork gutxi irakurri dituenetan, ikus ditzakezu ene dudak eta zalantzak. Hobe dagokit besterengandik argia hartzea, besteri eskaintzea baino. *Zure* argien eske natorkizu, ez beste sakonago eta jakintsuago horien eske. Ez ditut behar adina ezagutzen, baina uste ahal duzu zinetan alde handia ateratzen didazunik gai horretan?

Ez nuke, baina inondik ere ez, bidez-bide nabilen bitartean, hain ozenki eta buruzki mintzatu zaigun «Zaloña» jauna hitz bi esan gabe utzi nahi. Atariko gisa, gainera, ohar desegokiren bat edo badut beretzat. Gerla-aurretik, artikuluen behe-aldean izengoitia edo izenordea ipintzeko ohidura arras hedaturik zegoen: etxekoen artean genbiltzan, xuriak eta garbiak ginan guztiok, eta bakoitzak bazekien nor zen nor. Orain, berriz, gazte maltzurak direla medio edo, itsuski xamar dirudi horrela jarduteak. *Zuk* badakizu nor naizen, baina nik ez dakit nor zaitudan, edota, baldin badakit, zeharbidez dakit. Horren iritzi zorrotzak, horrenbesteko oihu eta deihararrak, zorrotzagok eta ozenagoak lirake, azpian zure izen propioa baleramate.

Baina, gatozen harira, eta haria ez da hemen listaria, baizik soka lodia. Harrimena izanik filosofiaren lehen iturburua, Platon-ek zionez, gure herrian izan den filosoforik gogorrena izateko bideetan dugu delako «Zaloña». Begira zerk harritzen duen. Duela zenbait urte, Donostiako *El diario vasco*-k galdera batzuek egin zizkion zenbait pertsonari, ni ere horien artean nintzalarik, euskeraren etorkizunaz. Funtsez, ederki jaso du hitz bitan nik erantzun nuenaren muina, baina, ordukoak eta oraingoak elkarrekin erkatuaz, bere buruari, eta bere buruaren bitartez Euskalherri osoari, zerbait galdatu nahi lioke «Zaloña»-k: «Eta or dago gustiz arritzen nauen koxka! Orain bost-sei urte, ogei bat jaun ospetsu [sic] artetik, *bat* bakarrik ere kontuan ez erortzea, *il-edo-biziko* estualdi ontan, alegia, euskera bateratzea zala gaitzaren kontrako erremerio santua!... Iritziak, noiz-nolakoak izaten dira-ta, litekena da, gaur euskera bateratua aldezkatzan duen jaun jakintsuak [sic] arrazoi izatea. Baiñan baserrian jaio, azi eta ezitako ez-jakin bat naizen aldetik, ori beia baiño leenago uztarria ekartzea dala uste det... Nola nai dala ere, jaun oietako batzuen muiñean zer darabilen jakitea guttiz onurakorra izango litzakeala deritzat, bai euskera eta Euskalherri osoarentzat. Misterio batzuek larru gorrian jartzea ere komeniko litzakeala uste det.»

Goazen, bada, «Zaloña»-ren gogara, misterio beltz hori biluztera edo, nahiago badu, larru gorritan ipintzera. Halaz ere, bihoa aurretik nik, edozein Internazionalekin har-emanik baldin badut, sortzeko den Bostgarrenarekin dela: egunen batean gobernatu guztiek gobernatzaile guztien kontra sortuko dutenarekin, alegia. Hori esanik, diodan gainera, uste zuzenez nahiz okerrez, etxeko arropa zikina nahiago dudala etxean garbitu, etxetik kanpokoen aurrean baino. Hots, gure hizkuntzaz, erdaldunen aurrean mintzatzen naitzenean (euskaldunak ere irakur dezaketelarik, noski), ez ditudala aipatzen ere izan ditzakean ahuleriak eta gaitzak. Batasunik eza, edozeinen begietan («Zaloña»-renetan izan ezik, behar bada), ahuleria eta makurra denez gero, ez nuen ahotan hartu ere, harako *nec nominetur in uobis* hartaz baliatuaz. Gainera, eta hemen datza delako «koxka», ene eta edozeinen iritziz, nahi nuen irakaspide den euskera, ikastoletan eta ikastoletarik gora erabiltzen den euskera, ez daiteke izan, *eta ez da*, inoren «amaren hizkuntza». Hizkuntza nolarebait batua da, nahiz batasun hori herri batekoa izan eskualde batekoa edo Euskal-herri osokoa. Bai, «Zaloña». Ez diote ez zure haurrei ez besterenei ikastolan «amaren hizkuntza» irakasten, baizik eta mintzaera horretarik hurbilagoa edo urrutiaagoa, baina bestelakoa, halaz guztiz. Zuk, esate baterako, *semiana* esango duzu eta zure haurrei *semearena* irakasten diote.

Gauza bat da aho-hizkuntza eta bestea, arras bestea, hizkuntza idatzia, ez hau edo hori, baizik edozein hizkuntza idatzi, gehiagoko edo gutxiagoko neurrian. Frantsesez, ikasi berria dut, esan dezakezu, ahoz esan, *tandis que s*-rekin edo *s*-rik gabe, *peut-être t*-rekin edo *t*-gabe. Baina zorigaiztokoa *s*-rik gabe bata eta *t*-rik gabe bestea idazten dituen haurra eta pertsona hazia!

Ez du inork esan —nik behinik-behin, ez— gure hizkuntzaren batasuna dela soinean daramazkien gaitz guztien erremedioa: besterik diona, ez da egiazki mintzatzen. Baldintzak, jakina denez, bi eratakoak dira: beharrezkoak eta nahikoak edo, giputz zaharrek ziotenez, aski diren adinakoak. Bigarrenak, esan beharrik ez, zorrotzagoak dira lehenbizikoak baino. Ez da aski gure hizkuntzaren batasuna euskerak iraun dezan, ez urrik eman ere; ez da aski, baina premiazkoa da, batasunik gabe ez bait du iraungo, bizi geran oraingo eta biharko mundu honetan. Batasuna eginik ere, gal daiteke; batasunik gabe galdua dago alde aurretik. Eta hau ez da ene uste ustela, euskaldun anitzena baizik. Galda ezaiotu edozein hizkuntzaririri eta ikusiko duzu zer erantzungo dizun.

Batasun-asmoa sortzetik bertatik zekarren Euskaltzaindiak. Are gehiago, sortu baino lehenagotik. Eleizalde zenaren izen maiteak baiditu zenbait kutsu, berak ez bait zituen bere usteak, iritziak eta joe-

rak izkutuan gorde sekula. Nolanahi ere den, badakizu zuk nik bezain ongi ez zebilela haren muinetan zuk susmatzen dituzun jokatibide makur horien aztarrenik.

Eleizalde bazekien, eta bat nator zalantzarik gabe, bi alde be-rezi dituela gure hizkuntza jasotzeko lanak: gizarte-aldekoa eta hizkuntzarekikoa berarekikoa. Berak 1918-an Oinatin egin zuen hitzaldi ezagunean «aspecto social» eta «aspecto literario» izendatzen dituenak. Bigarrenaz dioena (eta bigarrenaz bakarrik ari gera mintzatzen azken-aldi honetan) aldatuko dizut honera, eta zegoen gisa erdaraz eman, bai bait dut halako susmo gaizto bat horrelakoak, gure hizkuntzara aldatzen direnean (eta hauek oraindik orain aldatu nituen) ez direla inoren belarrietara iristen:

«Se sigue de ahí [de la falta de tradición literaria] que todas las diversificaciones populares en cuanto a dialectos, fonética, etc., se reflejan inmediatamente en el Euzkera escrito [hori duzu «amaren hizkuntza»]. Resulta, por ejemplo, que una misma palabra, de las que pertenezcan al acervo común de todos los dialectos como caso más favorable, recibe diez, doce o más transcripciones gráficas distintas, según las variaciones fonéticas, más o menos legítimas, que al escritor se le ocurran emplear. *Esta situación me parece sencillamente insostenible, porque creo que es un postulado ineludible de toda literatura* [eta aritmetika, gramatika, edo erlijiozko eskola-liburuak «literatura» dira, idatziak daudenez, «letrak» dituztenez] *que la transcripción gráfica de cada palabra sea en lo posible estable. En las lenguas muy cultivadas literariamente, las palabras escritas tienden cada vez más a ser signos ideológicos y a apartarse de su primitivo carácter de meras transcripciones fonéticas. Para la vista del lector ejercitado, la transcripción gráfica de cada palabra tiene su relieve especial, su perfil, digamos su "fisonomía", que se percibe de un simple golpe de vista, que evoca al instante la idea correspondiente, según la sencilla experiencia que cada uno puede hacer en sí mismo. La verdadera facilidad en la lectura está ahí, y esa facilidad no puede existir en la lectura euzkérica mientras subsista la fantástica variabilidad en la transcripción de las voces vascas.»*

Hor duzu zer den beti ahotan duzuten haurarentzako «erraztasun» hori. Irakurle trebetuarentzat (*el lector ejercitado*) erraza denak, nekagarria izan behar, nahi ta ez, haur trebe-gaiarentzat, hots, irakurtzen ikasi behar duenarentzat. Ikastoletako hurrek irakurtzen eta idazten ikasi behar bait dute euskeraz, ez mintzatzen, bai bait dakite mintzatzen gehienetan gurasoei eskerrak. Eta «la letra con sangre entra» delako hura —ez dut euskal-ordainik ezagutzen— ez

zen alferren bati, denbora eman beharrez, burura zitzaion aterakari hutsala.

Baina Eleizalde urrutiago doa: «...la cuestión batallona ha de ser, seguramente, la relativa a *la necesaria unificación dialectal*. Esa unificación, como la unificación fonética, no se pretende para el uso vulgar, sino tan sólo para el uso literario, y principalmente para el escrito [bestela esan, Zaloña, ikastoletarako hain zuzen, han irakasten bait dute idazten]. Tenemos hoy, para una población de medio millón de euzkeldunes, tres principales dialectos literarios. *Es evidente que esto no puede subsistir*, es evidente que llegará un momento, y deseo que sea muy pronto, en que la fuerza de las cosas nos obligue a elegir un solo dialecto como literario... La mayor parte de los vascos, *por lo menos los que han pensado algo en estas cuestiones* [eta argi dago euskaldunen multzoa eta gai horrezaz inoiz pentsatu duten euskaldunena ez direla bat Eleizalde-rentzat, bigarrena lehenaren zati-multzoa dela], ven ya [1918-an] la necesidad de llegar a esa unificación; pero las divergencias de apreciación consisten en el modo de alcanzar la unificación deseada. Creen unos que la unificación deberá consistir en la preponderancia que uno de los dialectos adquiera sobre los demás, por evolución natural si se nos permite decirlo así, por motivo del número y de la excelstid de las obras literarias [begira nondik nora *h* «nazkagarri» horrek baduen zenbait indar, Auxular-ek eta bestek *h*-dun euskalkia erabili zutelako, besteak beste] que ese dialecto privilegiado produzca, y que lo hagan imponerse sin violencia a los demás... En cambio otros..., opinan que el caso del Euzkera se sale de esa normalidad, que es un caso verdadera y angustiosamente urgente [bazen orduan ere «beia baño uztarria leenago» ekarri nahi zuen bat behintzat], que necesitamos tener muy pronto una literatura completa, *muy pronto las escuelas*, y que como estas dos magnas obras —producción literaria y *sistema escolar*— *están condicionadas por la unificación dialecta, la primera* [bai, horixe dio Treveris-ko Karlos-en kutsu gutxi zuen Eleizaldek] *labor que se impone, y con mayor urgencia, es esta misma unificación. Personalmente me adhiero a la opinión de estos últimos.*»

Honeraino Eleizalde, eta gehiago nahi baduzu hor daukazu Oina-tiko Batzar-ondoan argitara zuten liburu lodia, 428-439 horrialdeetan. Nik ez dut esan, ezta esango ere, neronek proposatu (badakizu orain honelako mintza-moldeak sartzen ari zaigula, gazte jendea edo) eta aldeztu berria dudan batasunerako izan ditekean bidea Eleizaldek orduan gogoan izan zezakeana denik. Segur naiz ezetz: orain zer esango lukean, horixe da ez dakidana eta jakin gogo nuk-keana. Segur dakidana besterik da: ez Eleizalderen, ez neronen, ez

hark dion bezala hortaz, beste hizkuntzei begiralditxo bat emanaz, noizean behin bederen pentsatu duenaren ustez, ezin dezakeala iraun gure hizkuntzak oraingo heinean, bakoitzaren «amaren hizkuntza» delarik, ama horiek gehiegi direlako eta desberdinegiak dituzten mintzaerak

Batasun-bidez abiatzekotan, nahi-ta-ezkoa da, aldez aurretik, zer batu nahi dugun jakitea; zein diren euskalkien arteko bereizkuntzak ezagutzea. Euskara *norberaren* «amaren hizkuntza» dela uste duguino, eta ez hauzokoaren amarena, batasun-bidean gera beti. Bidean ez ezik, batasunean bertan: aski da, eta hori da uste duguna nahiz aitor ez dezagun, beste guztiak *guregana* makurtzea, gainerakoek *guri* amore ematea. Gauza errazagorik!

Izenak gora eta izenak behera hasi geranez gero, eta ez naiz ni lehenik hasi, liburu bat aipatuko dut, azaldu nahi dudana grafikoki adierazteko ez bait dut bitarteko erosoagorik aurkitzen: joan den urtean, Donostian, Oñatibia'tar Jonék argitara duen *Iztegi berria*. Horren zatietarik «irugarrena, BIZKAI'ko gure anayak maiz erabili ta guretzat arrotz diranen iztegia da».

Ni baino miresle zintzoagorik ez du Oñatibiai gure hizkuntzaren alde egin duen eta atertu gabe egiten ari den lanagatik. Baina, nola esango dit oiartzuar horrek errenteriar honi batarentzat eta bestearentzat «arrotz» direnik, esate baterako, *beta* 'asti', *ede* 'uhal' (*ere* esaten duzute zeuok!), *erein* eta *iñozo* 'ergel'? Nondik atera dai-teke *idor*, Oiartzungo mugetan bertan hasirik ipar-sortalderantz hedatzen den hitza, Bizkaikoa denik? Bereziak bagaude zorigaiztoz hizkuntzaren aldetik, ez ditzagun bederen bereizkuntza horiek geurok gehi eta nahasteka. Besterena zer den behar dugu jakin, ez bait da «besterena», geure-geurea baizik.

Biderik onena, berez, besterik litzake: gure hizkuntza dagoen dagoenean gordetzea, euskalki eta euskalkitxo, hiri eta hirixka guztietako ñabardurak bizirik dauzkala. Bide horrek ere badu, haatik, bere «koxka». Mundurik onena hautatu omen zuen Jainkoak, Leibnizek zionez, gure hau sortzekoan; ez, ordea, erabat onena, baizik eta *inter possibilia* onena, izan zitekean mundurik onen hori mundu zelarik eta ez hutsik gabeko, Jainkoaren beraren pare. Hutsez eta makurrez betea sortu zuen, bada, baina ahal zitekean neurrian hutsik eta makurrik gutxien zituena, halaz ere.

Batasunik ez horrek, hain ederra izanik, geure bizkarrek inolaz ezin eraman dezaketen karga ezartzen digu gainean. Batasunik ezak behartzen gaitu, nor bagera, euskalki guztien —handi eta txikien— berri jakitera, euskaldun bakoitzaren «amaren hizkuntza» ezagutzera. Inork jakitekotan, hizkuntzalari trebe eta euskerari bakarrari emana dagoen batek jakin dezake, gehienez ere, horrelako zerbait.

Bestela esan, pertsona hazi, hezi eta arras trebatua denak. Nola eska horrelakorik gure haurrei?

Hori ezinezkoa izanik, batasun-bidea gelditzen zaigu soil-soilik. Batasunak, edozein batasunek gero, galera berekin dakar: ez da, hasi berrian behintzat, inoren «amaren hizkuntza» izango, esperanto-usaina itsatsiko zaio nora-ezean, ñabardura aberatsik gabe agertu beharko du jendartearen. Zer dugu, halaz ere, hobe. Horrelako euskera eskasa ala inolazko ez dena, hilik datzalako?

Hona, ni ere harritzen hasia bait nauzute, zerk harritzen nauen gehien eztabaida honetan guztian. Arantzazurako lanak prestatzeko hautatu zuten batzordea (eta ni bestek hautatu ninduen, ez nuen neure burua hautatu eta, egia esan behar baldin badut, nahiago nuen hautatu izan ez baninduten), bete-lan gisa, batasunerako balio zeza-kean eredu baten zenbait ezaugarri nagusi markatzen hasi zen, besteak —gehienak— beste baterako utziaz. Eskubide osoa du nor nahik eredu horren akatsak eta aldrebeskeriak (bai bait ditu, dudarik gabe) erakusteko, eredu erabat baztertzeko eta arbuiatzeko ere bai. Baina («Baña... O baña madarikatuba! Baña infernukua!», Astarloa frantziskotarrak zion modura) eskubide osoa du eredu eskas horren kontra beste eredu hobe bat aurkezten baldin badigu. Beste eredurik ez baldin badakar, ez du, ene ustez, mintzatzeko eskubiderik. Bestela esan, ez dut nik ixil-eraziko, bere kontzientzian eraman behar duen harrak ixil-eraziko du. Batasun-bide horren kontrako agertzen zeran horrek, *beste* batasun-bide hobeagoa zor diguzu. Ez baduzu hoberik eskaintzeko, bazoazke bakean zeure bidetik. Eta hau, hain zuzen, Euskaltzaindiaren beraren izenean esan daiteke, Euskaltzaindia, gainerako helburuak gainerako, batasun-beharrez sortua izan bait zen.

Euskaltzaindia aipatu dudanez, hitzak hizpidea ekarririk, diodan zerbait Euskaltzaindiari berari buruz. Arantzazuko batzarren gaia *h* sartzea ala *h* kentzea izan zela dionak ez da egiaz ari. Diodan garbiago, eta ez dakit zergatik hain indar bortitza egozten zaion biribiltasunari: gezur biribila dio eta, gezurretan mintzatzeaz gainera, ezin-sendatuzko ezjakintzat dauka bere burua, ez bait ditu irakurri nahi izan batzarre horrezaz argitara diren paperak. Erabakiak, egia, horrezaz bakarrik hartu ziren, besterik gero hartuko zelakoan, baina ez ginan horrezaz bakarrik mintzatu, ezta gutxiagorik ere.

Erabaki horiek, eta geldi bedi hau argi eta garbi, *hartu* egin bait ziren, eta *Euskaltzaindiaren erabaki gisa hartu*, gainera. Aita Akesolok ere orain «franko-tiratzaille» antzera ibili beharrean orduan behar zukean lekuan mintzatu izan balitz, balekike zergatik ez zen izan «Azaroan Oñatiko Unibersidadean Euskaltzaindiaren urre-ez-taiak ospatzeko izango diran» jai-aldirik. Nik behintzat gogoan dau-

kat nola izan ginan han Oinatiko alkatearekin, zer esan zigun eta zertan gelditu ginan. Horrelako formalismo hutsak orain ateratzea ere! «Entzuteko belarridunak bentzu», Aita Olabidek itzuli zue-
nez, eta ahoduna mintza bedi behar den lekuan eta garaian, ez de-
sorduan eta deslekuan. Ez du lotsaizunik, beste eginkizunik gabe,
Salamanca-tik etorri zenak. Lotsaizuna lotsaizunik inork baldin ba-
du, Euskal-herrian zegoelarik agertu ez edo mintzatu zenak du, soil-
soilik. Hori, nik uste, behar bezain argiro esana dago Satrustegiren
ahoz.

Hizkuntzalarien egitekoaz hitz bi erantsi nahi nituzke. Ni ez
naiz teknokraten aldekoa: deus baldin banaiz, etsai amorratua nau-
zute. Erabakiak, nik uste, ez dituzte inolaz ere teknikoek hartu be-
har, politikoez (hitz honek izan dezakean adierarik zabalenean) bai-
zik: herriak horretarako hautatu dituen politikoez, noski. Tekni-
koez lana erabaki horiek ahalik errazen, lasterren eta ekonomikoen,
nolarebait esan, eragitea da. Hizkuntzalaria ere, hizkuntza-gaietan, ez
da tekniko bat besterik. Euskal-jendeak, gero eta ugariago, zerbait
nahi zuela iruditu zitzaidan. Jo-muga horretara jotzeko erosoan uste
nuen bidea hartu nuen, besteren mandatari bezala, ez neure kabuz.
Ez nintzan, beraz, teknokrata izan, baizik tekniko soil. Gaitasuna,
tekniko izateko beharrezko dena, edonork uka dezake: edonork, nik
neure aldetik (eta bestek beretik, ez bait nintzan, ez urrik eman
ere, ni bakarrik mintzatu han) aurkeztu nuenaren aldamenean, nik
aurkeztu nuenaren kontra, nahiago baduzute, beste zerbait aurkez-
ten baldin badu. Hona ene «desapioa»: kontu hauek jendaurrean
astindu nahi dituenak, prest gauzka, uda-aldean edo, jendaurrean
ahoz-ahoz eta aurpegiz-aurpegi aztertzeko. Donostian, bestetan ez ba-
da, idoroko dogu leku egokia horretarako. Baina, hau bego garbi,
bere aldetik zerbait ekarri beharko du eskaintzeko, okerragoaren truk.
Ez dedila esku-hutsik ager, aski esku-hutsik bait gaude euskaldun
guztiok.

Medikurik ez nuke hemen aipatu ere nahi. Medikuak, sasi-me-
dikuak, enplasteroak eta petrikilloak maizegi hartu dira ahotan az-
ken aldi honetan, batetik, eta gora begira nago beti, bestetik, ea noiz
mugituko den buruaren gainean Garate jaunak, Damoklesen harako
hura baino zorrotzago, ipini didan ezpata. Badakizute, noski, nor
dugun Garate hori: bere lanbidean mediku on baino besterenean
enplastero izan nahiago duen bergaratar (inoiz) ezagun hura. Ber-
bera da, hain zuzen ere, euskaldun bati bere hizkuntzaz mintzatzeko
(hemen ez dihoazkun hauzietan) arrotzen baimena, alemanena bal-
din bada hode, eskatzen diena.

Ezin ditzaket, ordea, gogorik ez badut ere, medikuak bakean
utzi, Hipokratesen zina gogorazi digun Arenaza jauna dela medio:

«lenengo eta bein, ez [eriari] kalte aundiagorik egin.» Garbi dago hori xehetasunetan sartzen ez geran bitartean, baina ilun, arras ilun, horrelako erabateko oinharriekin gertatu ohi den bezala, aurrean daukagun eri hau edo hori gogoan dugunean. Ez ote da egia zuek, medikuok, sarritan gainera, zirt-edo-zart, hil-edo-biziko erabakiak hartu beharrean aurkitzen zeratela? Maiz aski ez dakizutela zer izan litekean onen: eria dagoen dagoenean uztea, ea bere kabuz (zuen laguntzarekin, noski) gaitza garaitzen ote duen, ala, arriskurik baldin bada ere, senda dezakean bide gogorragoren bat (operazioa, adibidez) hartzea? Nik behintzat horrela uste dut: ez dakizutela, asmorik onenarekin, zenbait aldiz, zein bide hauta. Pentsatzekoa dirudi beraz ez ote ditekean beste horrenbeste hizkuntza baten egoerarekin gerta. Batez ere, orain arte, luzaroan gainera, erabili diren sendabideek ondore onik izan ez dutenez gero.

* * *

Bistan da, bada, darabilgun hauzia ez dela erraza, ezta ere aise erabaki ditezkean horietakoa. Gure hizkuntzarentzat kaltegarria gainera, esango du agian norbaitek. Hori, egia esan ez dut uste. Probetxuzkoa deritzat, aitzitik. Deus kaltegarririk, are hilgarririk, baldin bada hizkuntzarentzat, antsikabekeria da, arduragabekeria, eza-xola. Kezkatzen geran bitartean, amorru bizian elkarrekin sesioan ari geran bitartean, hizkuntza bizi da eta gu ere, euskaldun geran aldetik, bizi gera. Borrokarako gogoia eta kemena barrenen sutan dugun biziak ematen digu.

Komeni ere da, hizkuntzaren aldetik, harako «barrabaskeriak» euskeraz argitaratzea, bizi delako seinale nabarmen bait dira. Ingu-ruan somatzen ditugun ideia eta iritzien arteko gerla garratz-suminak gure herrian eta gure hizkuntzan somatuko ez bagenitu, hilik ginake edo gure hizkuntza bederen hilik legoke. Hori, esango du norbaitek, gaitzaren ordeztu gaitzagoa sartzea da. Bai, nahi baduzu, baina ni hizkuntzaren biziaz ari naiz, besterik gabe. Ez besterik ez delako munduan, baizik eta munduko zer bakoitzari zor zaiona aitortu behar zaiolako, besteak beste.

Duela zenbait urte, 1957-an, «Sarrera-hitz batzu» ipini nizkion, lehen aldiz ene bizian, *Leturia-ren egunkari ezkutua*-ri: adiskide dudana egilearen izenik ez dut emango, iskribau jaun ezagun bat eta bere aldizkaria are gehiago aserra ez ditezen. Ez dut uste garai hartan igerle miresgarri nintzanik; urrutarako betaurrekorik gabe nork nahi ikus zezakeana baizik ez nuen esan, hain zen nabari. Baina oraindik ere ikusi nahi ez dutenik aski denez gero gure artean, honera aldatzera noa zenbait pasarte ortografia, hori bai, zertxobait

aldatuaz, gezurra badirudi ere ez bait naiz sekula, oraintsu arte, *h-zalea* izan:

«Ez da zalantzarik Lizardi-gan. Pozik dago biziak eskeintzen dionaz eta fedea agintzen dionaz. Alferrik bilatuko duzute beragan Europa eta mundu gutzia dardarazten hasia zen lur-ikararen berri-rik. Dardarak ez ginduen artean ukitu edo, ukito baginduen ere, begi-belarri erneak eta arima urduria behar ziren zirrara sumatzeko. Bizileku sendoan bizi zen. Zimenduetan ez ezik, ez zen paretetan artesiturik ageri. Axalean zertxobait aldaturik ere, bizimodua, uste, irtitzi eta sinesteak ohiturazkoak ziren, gurasoengandik zetozenak, eta gizaldi berriek aztertu gabe bereganatzen zituzten, beste edozein ondasun bezala. Inguruan, Euskal-herria zeukan, euskal-lurraldea, zuzgaitz ugariz jantzia. Ez zuen inongo amets-herritara ihes egin beharrik. Aski zuen aurrean zeukana kantatzearekin.

«Engainatua zebilen. Gaur badakigu astindu gaituzten lur-ikarak sortuak zirela ordurako, eta ez direla berehalakoan baketuko. Zorioneko gorreria ordukoa, alde batetik, hari zor bait diogu ihartuko ez den Lizardi-ren poesia, gure eta ondorengo atsedentoki baketsu izateko sortua. Baina ez Leturia-k ez X-ek ez gaurko nor nahik ez dezake entzungor egin. Bizibeharra eta ezinbizia aurrean ditugu, ezin ditzakegu besterik gabe guregana usteak, sinesteak, bizibideak, ohiturazkoak direlako bakarrik, zehatz eta astiro esaminatu gabe.

«Trankilago bizi gaitzke uholdeek eta hize-erauntsiek ere iharrosten ez duten etxean, oinharriak berak koloka dauzkanean baino. Egia. Atseginagoa zen Lizardi-ren mundu geldia gaurko gozogabe hu baino. Egia hori ere. Ez du ordea inork bere mundua, giroa eta sorteguna hautatzen. Nor geure aldi eta tokian gertatzen gera, nola ez dakigula. Eta gurekin jaiotzen da, gure aldiko seme jatorrak bagera, harako antzinakoen *amor fati* hura, gure denbora —gure sorterrria bezalaxe— beste edozein baino maiteago bihurtzen diguna. Gurea delako nonbait, guretarrekin itsatsirik gaudelako.»

* * *

Deus gutxi ikusten dut miresgarririk egungo egunean gure herrian. Zenbait euskaldun hainbesteraino asaldatzen dituzten esanak mila aldiz entzunak eta irakurriak ditut bestetan. Miresgarria besterik da: Lizardi bat sortu zen garaian sortzea, Orixe bat bizi zen aldietan bizitzea. Hura da harrigarri, ez hau. Hor aipatzen nuen lur-ikara etxean dugu orain eta nola ez genduke izango horrelakorik? Ez gaitezen gehiago mundu honetako, garai honetako munduko, ez diren Paradisu galduen bila ibil.

Ez gendukean sekula, ardurarik izan bagendu, utzi behar gizaldien eta belaunaldien arteko borroka heldu den punturaino hel zedin. Elkarrekin bizi behar dugu, zenbait urtetan behintzat, herri berean bizi behar dugu, guztiok —nork batera, nork bestera— maite dugun herrian. Eta irekirik egon behar du elkarren arteko mintzabideak, nahiz mokoka ari, nahiz errietan ekin.

Gazteek ez omen dituzte gure alde onak ikusten, ez omen dute ezagutzen egin dugun lanaren balioa. Badaiteke; are gehiago, horrela da. Guk, zaharragoek ez omen dugu haien berri jakin ere nahi. Ezin uka, hori ere.

Zaharragoetarik zenbait ez ote gaude beti prest gazteek egin dezaketen edozein gauza ez haintzat hartzeko, gutxiesteko edo arbuiaitzeko? Ez ote gabilta guztiok elkar ezin-ikusirik, lekua kenduko diguten beldurrez batzuek, lekurik uzten ez diotegulako amorruez besteak?

Gure artean sutan dauden ezin konta ahala istilu horiek (aldizkarietan dela, liburuetan dela, bazkUNETAN dela, ikastoletan dela, erlijio-gaietan dela, politikan dela) funtsezko belaunaldi-borrokaren ageriko ezaugarriak besterik ez dira, ene ustez. Gure artean ditugunak bezainbeste non nahi, edozein herrialdetan, ikusten direnak. Adin-kontua ez balitz, nola igertzen diogu lehen ikusten dugun norbaiti, eta % 90-etarik gora zuzen igerri, zer pentsa dezakean honetaz eta hartaz.

Har ezazute linguistika, berez politika edo erlijioarekin zer ikusi gutxi duen gai elkorra. Halarik ere, gauza jakina da. Nonbait, Parisen edo hizkuntzalari edo hizkuntzalari-kumeren batekin mintzatzen bagera, ez dugu luzaroan zain egon beharrik zein bidetarik dabilen antzemateko. Gaztea bada, Chomsky, McCawley, Fillmore edo are berriagoren baten deabrukeriak aterako dizkigu hasi orduko; zaharra delarik, berriz, horrelako izenik aipa baledi, berehalaxe zimurtuko dizkigu ezpainak erdeinuzko nahi lukean irriparez. Egia da, bai, Chomsky-k eta oraingo ezker-aldera jotzen dutela gehienbat politika-gaietan; egia ere da, zaharrago horietarik, franko eskuindar direla (P.C.F.-koak eta). Bi joera horiek ez dira, ordea, bata bestearen seme, lokaririk aski ez dutenez gero elkarrekin, erro bakar batetik sortuak baizik.

* * *

Dagoeneko pentsatua izango du norbaitek demagogiarik erraznari amore emanaz jarri naizela (dirudienez) gazteen alde. Ez dut hala uste. Zenbaitek, lanbidez edo nahiago baduzute ofizioz, etengabeko har-emanak ditugu gazteekin: hala beharrez gertatzen zaigu

hori, ezin-bestean, ez inor baino irekiagoak eta gogo- zabalagoak geralako. Hala beharrez, bai, baina horrela gertatzen zaigu. Gogoan zer darabilten jakin beharrean aurkitzen gera, erremediorik gabe, haien artean bizi behar dugunez gero.

Nola nahi ere den, hori demagogia baldin bada, bada beste demagogia mota bat ere, gure artean aski hedatua, oker ez banabil: «herria» eta «baserria» jende ikasiaren kontra asaldatu nahi luke-tenena, batez ere jende ikasi hau *euskaraz* mintzatzen baldin bada.

Leturia-ren «sarrera-hitz» haietarik pasarte bat aldatuko dut honera, han egileari eskaintzen niona: «Pozik gaude, berriro ere esango dut, «X» euskal-soro meharrean ari zaigulako. Eta orain, inor ez banaiz ere, ongi-etorria egin nahi nioke buru-langile edo direlako-koen sail nardatu honetara, nahiz ongi-etorria baino gaizki-etorria zuzenago esana legokean. Mintzatu berriak dira Donostiako egune-rokoetan horrelakoek gure artean maiz jasotzen dituzten zehar-begiratu eta susmo txarrez. Baina, nahi ez baditugu ere behar ditugu ta gaur, gainerontzekoei ezer kendu gabe, inoiz baino gehiago. Ur las-terraren erdian goaz, ez gaude ia ertzetik begira. Mendi-tontorretara igotzarekin ere, Domingo Agirrek nahi zuenez, ez dugu deus askorik aurreratuko. Gauza asko eta asko ikasi, onhartu eta gureganatu be-harrean gera. Damurik, ez da dena irabazi hutsa izango: kendu be-harko da, soildu, idoki, ebaki, ezin-bestean baita maiteen duguna ere.»

Entzuna dugu «baserrian jaio, azi ta ezitako ez-jakin bat naizen aldetik» dion gure «Zaloña». Zein baserrian ikasi ote du, horixe nahi nuke jakin, *kontuan erortzen* esaten? Eta, aho-betea —hantus-tez, dirudienez— dionez, ez-jakin arrunta baldin bada, nondik du eskubidea irakasleei *zer* irakatsi behar duten agintzeko nahiz debe-katzeko?

Harrigarri badirudi ere, bat nator berarekin puntu batean: nik agerian diodana ixilpean gorde nahi luke berak, soil-soilik, ikusten bait du adin-hauzia dugula oinharriz gurea. Zergatik gurasoak, alde batetik, eta irakasleak, bestetik? Har dezagun, eta hau ez da nik asmatua, apezpikuen multzoa eta pipa-hartzaileena. Ez daude, nabari da, Txinakoaren antzeko harresiz elkarrengandik bereziak, bai bait dira, urri edo ugari, pipa hartzen duten apezpikuak ere.

Ba dira ere guraso diren irakasleak edo irakasle diren gurasoak: nerau nauzu bat, seme-alaba aski haziak ditudana. Baina «Zaloña»-k darabilen salta horretan ez dira irakasleak gehienbat gure adine-koak; zaharragoak dira, batez beste, gurasoak irakasleak baino. Eta hortik, hain zuzen, zaharrago nahiz gazteago izatetik, ez bait da jaio oraindik aldi berean zaharrago eta gazteago izan ditekean mutilik, dator agertzen duen ezin-eramana, ez irakasle nahiz guraso izatetik.

Beste norbaitek ere ekarri du bere harri-koxkorra guztion artean eraikitzen ari geran jauregi ederra hornituago ager dedin, Euskalherrian ez-jakinak dituen alde onak goraiatuaz. Erdara izan ohi dugunez jakite-bide, zenbat ere ez-ikasiago, hainbat ere euskaldun jatorrago. Hori ez da adarra jotzeko gogoia baizik. Hizkuntzak ez du iraungo euskaldun eta ez-jakin gauza berdinak baldin badira. Eta ikasiagoren bat gure artean, ez dakit zer-nolako mirariz, euskaraz mintzatzen hasten bada, ez dezagula, Jainkoarren, guregandik hastan eta gaitzets.

* * *

Lehenago batean, Arantzazun izana naiz. Ez nintzan hara agertu 1968-ko (zorioneko, zorigaiztoko?) batzarre haren ondoan. Han zeuden, bada, eliz-atarian zutik Oteizaren apostoluak; gorago, Oteizaren Ama Birjina. Bazen jenderik aski, ezkontza batera joanak bait ginan, bai Gipuzkoatik, bai Bizkai-aldetik, bai bestetarik bilduak.

Eta jende horrek, aho batez, atseginak, ederrak, eliza baten sarrerako egokiak aurkitzen zituen Oteizaren irudiak. Irudi horiek berberak dira, oroitzen bazerate, hain traketsak, baldanak eta desegoikiak, duela zenbait urte, iruditzen zitzaizkigun askotxori. Zer aldatu da geroztik hona? Irudiak berak ala gure begiak?

Saia gaitzen, eske hori egiten diot ene buruari eta besteri, oraingo gauzak oraingo begiz ikusten, oraingo hauziak oraingo buruz xuritzen. Ez gaitzen gal amets-bideetan barrena; utzi ditzagun ametsak lo gaudenerako. Bereizten gaituzten hauziei deus ere kendu gabe, ez ditzagun behintzat, setaz eta elkarri ezin amor-emanetz, gehi eta zabal. Bizi geralako gabiltza borroka. Eta oihu nabarmenen azpitik, ez ote dugu somatzen elkarrengana garamatzien barren-barrengo dei ixil bat? Hala uste dut nik, behinik-behin, eta gaizki esanak barka.

MITXELENA.

